

NAHİL

siyla düzenlenen 1056 (1646) şenliğinde Darphane yakınından başlayıp Kenan Paşa Sarayı önünden Topkapı Sarayı'na kadar olan ve Süleymaniye tarafındaki sokağa bakan saçaklar, balkonlar yıktırılarak sokak genişletilmiştir.

Nahillerin gümüşten ve değerli taşlardan yapılanları da vardı. Kanûnî Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Hatice Sultan'ın Makbul İbrâhim Paşa ile evlenmesi dolayısıyla 1524'te düzenlenen şenlikte nahillerden birinin 60.000, diğerinin 40.000 parçadan oluştuğu söylenmektedir. Bunlar değerli taşlarla yapılmış anka gibi kuşlarla süslenmiş sanat eserleriydi. Üzerlerinde altın kaplanmış bal mumu toplar, büyük parçalar halinde turkuazlar ve yüzlerce inci vardı. Bu nahillerden bir tanesinin değeri 40-50.000 altın dükaydı. İki gümüş nahil için iki köşk parası olan 50.000 kuruş ödeniyordu. Gümüş nahillerin bazılarının tepesinde birer büyük mum yanardı.

Nahiller çok defa servi ağacı biçiminde yapıyordu. Daha önceleri ise hurma ağacı şeklinde olduğu ve dallarına mumlar, süsler ve mulajlar takıldığı olmuştur. Büyük nahillerin iskeletleri genellikle demir çubuklarla yapılır, her yanına çengeller konulurdu. Tabanda 4 ile 6 m. çapı olan büyük nahilleri taşıyabilmek için birbirine paralel sekiz-on adet uzun direk bulunurdu. Bunlar forsaların nahili taşımak için sırtlarına aldıkları tutamaklardı. Bazan iskelet kavak ağacı gövdesinden yapılır, süslerin asılabilmesi için yukarıdan aşağıya doğru uzunlukları giderek artan dallar takılırdı. Nahilin her katında üstleri altın ya da gümüş yaldızla parlatılmış toplar vardı; bunlar bazan küp biçiminde de olurdu. Dev nahillerin taşınırken devrilmemesi için yarısına kadar dört gergi direği bulunurdu; ayrıca tıpkı yelkenli gemilerin serenlerinde olduğu gibi nahilin tepesiyle tabanı arasında dengeyi sağlayacak halatlar vardı.

Yalnızca saray düşünlerinde değil halk düşünlerinde de nahillerin anlamı büyüktü. Her aile kendi maddî gücüne göre nahil yaptırırdı, fakat bunların mânevî değeri pahalı nahillerden daha aşağı değildi. Bugün hâlâ bazı köylerde nahillere rastlanmaktadır. Nahilleri evlenmelerde kız tarafı hazırlar, sünnet düşünlerinde de çocuğun ailesi yaptırırdı. Nahile "düşün mumu", bir yerden başka bir yere taşınması na da "mum alması" denirdi. Evlenmelerde nahiller gelin evinin, sünnet düşünlerinde ise sünnet evinin önüne taşınır. Bazı şenliklerde küçük nahillerin sünnet çadırı önüne konulduğu da olurdu.

BİBLİYOGRAFYA :

H. Lewenkaw von Amelbeurn, *Neuwe Chronica Türkischer Nation von Türcken selbs beschreiben*, Frankfurt 1595, s. 469, 473, 532; R. Lubenau, *Beschreibung der Reisen*, Königsberg 1912, I, 277; II, 50; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 612; Hezârfen, *Telhîsü'l-beyân*, vr. 17^a, 166^a; Nâbî, *Vekâyi-i Hitân-ı Şehzâdegân-ı Hazret-i Sultan Mehmed-i Gaazi li-Nâbî Efendî* (haz. Ağâh Sırrı Levend), İstanbul 1944, s. 58; Nâimâ, *Târih*, IV, 211, 262; J. Covell, *Diary*, British Museum, Ms., Add. 22.912, vr. 198^b, 200^a, 217^b; Fr. Mitrowitz von Wratislaw, *Merkwürdiges Gesandtschaftsreise von Wien nach Konstantinopel*, Leipzig 1786, s. 204; Hammer, *GOR*, V, 451; Konyalı, *İstanbul Sarayları*, s. 137-138, 139; Ekrem Akurgal, *Phrygische Kunst*, Ankara 1955, lv. 54, 55; Tahsin Özgüç, *Altuntepe*, Ankara 1966, lv. 3, 29; Mehtin And, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*, Ankara 1982, s. 213-226; a.mlf., "Osmanlı Düşünlerinde Nahiller", *Hayat Tarih Mecmuası*, II/12 (48), İstanbul 1969, s. 17; a.mlf., "Düşünlerle İlgili Eski Bir Türk Sanatı: Nahil", *Kültür ve Sanat*, I/3, Ankara 1989, s. 19-25; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nahil ve Nakil Alayları", *TTK Belleteri*, XL/157 (1976), s. 55-69; Adnan İnce, "Dîvân Şiirinde Nahil", *TDA*, sy. 54 (1988), s. 89-96; Özdemir Nutku, "The Nahil: A Symbol of Fertility in Ottoman Festivities", *RO*, XLVIII/1 (1993), s. 129-133; Selda Kulluk Yerdelen, "Osmanlı Şenliklerinde Kullanılan Nahil, Yapma Bahçe, Şekerdan Tasvirler ve Tasarımcıları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 17, Erzurum 2001, s. 157-164.

ÖZDEMİR NUTKU

NAHİV

(النحو)

Arapça gramerinin
söz dizimi kuralları ile
i'rab bölümünü kapsayan ilim.

Sözlükte "yönelmek, izini takip etmek" anlamındaki **nahv** kelimesi isim olarak "yön, taraf, yol" mânasına gelir. İsimlendirmeye dair rivayetlerin çoğuna göre gramerin sentaks kısmına bu adın verilmesinin sebebi, Hz. Ali'nin kelime çeşitleriyle tanımlarını kapsayan bir sayfayı Ebû'l-Esved ed-Düelî'ye verdikten sonra, "Bu yola girerek ilerle" (Ünħu hâze'n-naħve) demesi veya Ebû'l-Esved'in, gramerle ilgili bazı düşüncelerini belirtip öğrencilerine Hz. Ali'ninkine benzer bir tâlimat vermesidir (Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî, s. 89; Kemâled-din el-Enbârî, s. 4, 7, 12). Ayrıca Kur'an okutanlarla muallimlerin bir ifade konusundaki düzgün (fasih) örneği belirtmek üzere, "Bu hususta Araplar'ın nahvi şöyledir" gibi klişeleşmiş söylemleri tekrar etmelerinin de bu terimleşmede rol oynadığı kabul edilir. Yuhannâ el-İskenderânî'nin Yahyâ en-Nahvî olarak tanınmasından "nahv" ve "nahvî" terimlerinin Hz. Peygam-

ber zamanında bilinmekte olduğu anlaşılırsa da o süreçte bu kelimeler "lugat, lugat âlimi" mânasında kullanılıyordu (Abdülkerîm M. el-Es'ad, s. 262-263).

H. Ömer ve İbn Mes'ûd gibi sahâbilerin, hatta Resûl-i Ekrem'in (Buhârî, "Ta'birü'r-rü'yâ", I; "Tevhîd", 51) "eski Arap şiirinin kendisiyle yazıldığı edebî Arapça" ve "Kur'an'ın kendisiyle indiği bâdiye Arapçası" anlamında kullandığı "Arabiyye" tabiri (Ebû Bekir ez-Zübeydî, s. 13) Kur'an keratinin etkisiyle kısa zamanda terimleşerek imâle, idgam, ibdâl, i'lâl, hemz gibi daha çok kıraat, sarf ve fonetiğe dair konularla i'rab olgusunu kapsayan ilmin adı olmuş, sonuçta Arabiyye nahiv, sarf, fonetik, garîb kelimeler ve lehçe farklarını kapsayan disiplini ifade etmiştir. Ebû Amr b. Alâ, Yûnus b. Habîb ve İbn Sellâm el-Cumahî gibi kadîm râvi ve dilciler de Arabiyye'yi bu mânada kullanmışlardır (İbn Sellâm el-Cumahî, I, 12; M. Hayr el-Hulvânî, s. 12-13). Öte yandan nahiv teriminin Arabiyye'nin i'rab ve sarfla ilgili kısmını (gramer) belirtmek üzere I. (VII.) yüzyıldan itibaren kullanılmakta olduğu İbn Ebû İshak'ın bir sarf konusuna "nahiv babı" demesinden de anlaşılmalıdır (İbn Sellâm el-Cumahî, I, 15).

Nahiv konusunda üzerinde durulması gereken en önemli kavramlardan biri i'rabdır, zira i'rab bu ilmin özünü teşkil eder. Hz. Peygamber, "Kur'an'ı i'rab edin, anlaşılması zor kelimelerini (garâib) araştırın" (İbn Ebû Şeybe, VI, 116; Hâkim, II, 477; Beyhâkî, II, 427); "Arabiyye'nin inceliklerini öğrenin, Kur'an'ı i'rab edin, çünkü o Arapça'dır (veya onun dili Arabiyye'dir)" (İbn Ebû Şeybe, VI, 116) gibi hadislerinde i'rab tabirinin önemi vurgulanmıştır. Bu hadisler bazı râvileri sebebiyle zayıf sayılmakla birlikte Hz. Ebû Bekir, Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Zer el-Gifârî, Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Ömer gibi sahâbilerin Kur'an'ı i'rab ederek okumanın daha sevap olduğuna dair sözleri (İbn Atıyye el-Endelüsî, I, 40) bahis konusu hadislerin içeriğini teyit etmektedir. Bu tür metinlerde geçen "i'râbü'l-Kur'ân" tabiri "Kur'an'daki gizli / kapalı noktaları, anlaşılmayan kelime, ifade ve mânaları araştırıp ortaya çıkarmak, anlaşılır hale getirmek" biçiminde algılanabilir. Ancak i'râbü'l-Kur'ân'ı tarihî perspektif içinde ve lahn hadisesiyle bağlantılı olarak ele almak daha uygun görünmektedir. Çünkü kıraat hataları (lahn) çoğunlukla kelime sonlarında oluyordu. Buna göre i'râbü'l-Kur'ân ifadesi, "Kur'an keratinde sonları nasıl okunacağı bilinmeyen kelimelerin araştırılıp açıklığa kavuşturul-

ması” şeklinde anlaşılabilir. Nitekim Ebûl-Esved ed-Düelî, Kur’an’da yer alan bütün kelimelerin sonlarına nokta şeklinde hareketler koymuş ve bu faaliyeti için bizzat kendisi “Kur’an’ın i’rab edilmesi” sözünü kullanmıştır (Dâni, s. 4). Ebûl-Esved’in bu ifadesi ve yaptığı iş, Hz. Peygamber ile ashabın kullandığı i’râbü’l-Kur’ân tabirini açıklığa kavuşturan bir yorum niteliği taşımaktadır. Onların dil çalışmaları İbn Abbas’ın garîbü’l-Kur’ân’a dair mesaisiyle başlamış ve Ebûl-Esved’in Kur’an’ın i’rab edilmesi faaliyetinin hemen arkasından Hz. Ali’nin yol göstermesiyle nahiv ilminin temelleri atılmıştır.

Kadim dilciler nahvi geniş mânasıyla gramer karşılığı olarak anlamışlardır. Günümüze ulaşan en eski nahiv çalışması olan Sibeveyhi’nin *el-Kitâb*’ı bunun örneğini teşkil eder. Bu eserde nahiv ve sarftan başka imâle, i’lâl, idgam, hemz gibi fonetik meseleler, kıraat ve lehçe farkları, hatta bazı edebî ve belâğî anlatımlar içindedir. Bu anlayış sonraki yüzyıllarda *el-Mukteḍab* (Müberred), *el-Mufaṣṣal* (Zemahşerî) ve *el-Elfiyye* (İbn Mâlik) gibi eserlerde devam ettirilmiştir. İbnü’s-Serrâc ve İbn Usfûr el-İşbîlî gibi dilciler nahvi “İlmü’l-Arabiyye” ile eş anlamlı kabul ederek alanını daha da genişletmiş, nahiv, sarf, lugat, aruz, kafiye, iştikak, şiir yazma usulü, inşâ, meânî, beyân, hat gibi dilin bütün yönlerini kapsayan bir ilim şeklinde algılamışlardır (Ali Ebûl-Mekârim, II [1404-1405], s. 381-382). Nahiv kitaplarında nahvin tanımına genellikle yer verilmemiş, yer verenler de bilimsel bir tanım yapmaktan çok felsefî yaklaşımlarını yansıtmışlardır. Günümüzdeki yaygın kabule göre de geçerli olan ve gramerin söz dizimi (terkip) kuralları ile i’rab olgusuna has kısmını kapsayan nahvin dar çerçevedeki anlamına Ebû Ya’kûb es-Sekkâkî, Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî ve Sabbân gibi dilcilerle modern zamanda İbrâhim Mustafa ve Abdüalîm İbrâhîm gibi bazı yazarlarda rastlanır. Bugün nahiv söz dizimi, cümle bilimi, sentaks terimleriyle karşlanır ve dil bilgisinin söz dizimi kurallarıyla i’rab olgusuna ilişkin kısmını içerir. Bu bakımdan nahvin konusu terkip ve cümlelerin kuruluşu, öğeleri, çeşitleri, i’rab olgusu, âmiller, mâmuller, i’rab alâmetleri, mu’reb ve mebnîler gibi meseleleri kapsar.

Kuruluşu. Kadim râvi ve müellifler nahiv ilminin ortaya konulmasını gerektiren bazı sebepler zikretmişlerdir. Bir kısım âyetlerin (et-Tevbe 9/3; el-Hâkka 69/37) kıraatinde görülen okuma hataları yahut ana dili Arapça olmayanlardan birinin veya Ebûl-

Esved’in kızının yaptığı bir konuşma hatası üzerine Basra Valisi Ziyâd b. Ebîh’in yahut oğlu Ubeydullah’ın ya da Hz. Ömer’in emriyle, diğer bir rivayete göre ise Hz. Ali’nin bazı temel esasları zikredip yol göstermesiyle Ebûl-Esved ed-Düelî tarafından nahiv ilminin kurulmuş olduğu kabul edilir (İbn Kuteybe, II, 159; İbn Cinnî, II, 8). Nahiv ilminin bir Kur’an okuyucusunun hatalı okuyuşunu işiten Hz. Ali tarafından kurulduğu da kaydedilmektedir (Ebûl-Kâsım ez-Zeccâfî, s. 89; Kemâleddin el-Enbârî, s. 7, 12). Gerçekte bu cüz’î hadiseler, kıraatte ve konuşma dilinde görülen hataların yaygınlık kazanması tehlikesi karşısında ashabın duyduğu endişeyi açıklamakta olup bunlar nahiv ilminin ortaya konulmasını zorunlu kılan sebeplerin başında yer alır. Aslında lahin hadiselerine Câhiliye devrinde ve Hz. Peygamber döneminde de rastlanıyordu. Kıraat hataları daha ziyade kelime sonlarının hareketlerinin yoğunlaştığından Resûl-i Ekrem ile Ebû Bekir, Ömer, Abdullah b. Mes’ûd ve Ebû Zer el-Gifârî gibi sahâbîlerin Kur’an’da yer alan kelimelerin sonlarının belirlenmesini, ayrıca garîb kelimelerin ve Kur’an dilinin öğrenilmesini teşvik etmelerinin, Hz. Osman’ın, mevâlî ile Araplar’ın karışması ve bilhassa câriyelerden doğan çocuklar yoluyla Araplar’ın dil melekesinin bozulduğuna, konuşma dilinde ve kıraatte hataların zuhur ettiğine, zamanla Kur’ân-ı Kerim’in anlaşılmasında güçlükler çekileceğine dikkat çeken hutbesinin (İbnü’l-Mu’tez, s. 110-111) sözlük ve gramer çalışmalarını başlatan temel unsurlar olduğunu söylemek gerekir. Fetihler neticesinde kitleler halinde İslâm’a giren ve ana dili Arapça olmayan unsurlarla Araplar’ın karışması sonunda hatalı okumalar daha da yaygınlaşmıştır. Bu sebeple âlimler lugat ve şiir malzemesini derlemiş, kadim şiirler tesbit edilmiş, Ebûl-Esved ed-Düelî de en çok kıraat hatasının yapıldığı Kur’ân-ı Kerim’in kelime sonlarının i’rabını nokta şeklindeki hareketlerle tesbit etmiştir. Onun bu faaliyetinin ardından nahiv ilminin esaslarını belirleme işine girişmiş olması mâkul görünmektedir. Ayrıca Kur’ân-ı Kerim’in harflerinin özel telaffuzu, med, hemze, idgam, izhar, iklâb, gunne gibi kendilerine has okunma kaideleri de özellikle şehir halkı için birçok dil meselesi ortaya çıkarıyordu. Yabancılarla karışmanın ve dolayısıyla dilin bozulmasının en yoğun yaşandığı yer Irak-Basra olduğu için dil ve gramer çalışmaları orada başlamıştır.

Zamanımıza ulaşan ilk gramer eseri olan Sibeveyhi’nin *el-Kitâb*’ında görülen

üstün düzey ve beklenmedik kemal, modern dönemde bazı şarkiyatçılarla Arap yazarlarında tekâmül kanununa uygun düşmediği gerekçesiyle kuşku uyandırmış, onları Arap gramerinin doğuşu ve gelişmesinde yabancı tesir arayışına yöneltmiş, bu tesir bazı benzer noktalar öne sürülerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bunlar Aristo’nun gramer ağırlıklı sûrî mantığa dair eserleriyle Yunan grameri, Süryânî ve Sanskritçe grameri tesirleridir. Milâdî VI. yüzyılda Nusaybin medresesinde ve Cündi-şâpûr Süryânî-Fârisî mektebinde okunan Yunan gramerinin yanı sıra gramer ağırlıklı Aristo mantığının etkisiyle Süryânî gramerinin kurulduğu, Arap gramerinin de Araplar’ın Irak’ta Süryânîler’le karışmasından sonra ortaya konulduğu, dolayısıyla Arap nahvinin Süryânî gramerinin aracılık ettiği Yunan gramerinin etkisiyle oluştuğu, Aristo mantığındaki isim-fiil-ribat (bağ, edat) taksiminin Arap gramerindeki isim-fiil-harf (edat) taksimine benzediği, nitekim Süryânî grameriyle birçok benzerliğin bulunduğu, hareketleri de İncîl’i doğru okumak için Süryânîler’in icat ettiği ve Araplar’ın bunu onlardan aldığı iddia edilmiştir. Her şeyden önce Sâmi dil ailesine mensup olmalarından dolayı Arap grameriyle Süryânî, İbrânî ve Keldânî gramerleri arasında benzerliklerin bulunması tabii bir hadise olup bu mutlaka bir etkileşimi göstermez. İsim-fiil-ribat taksimi Aristo mantığının, isim-fiil-harf taksimi ise Arap nahvinin eseridir, mevcut farklılık bir etkileşimin olmadığını göstermektedir (Muhammed et-Tantâvî, s. 11). Süryânî gramerinin kurucusu kabul edilen Ya’kûb er-Rehâvî (ö. 90/709) Arap gramerinin kurucusu olan Ebûl-Esved ed-Düelî’den (ö. 69/688) sonradır. Sibeveyhi’nin *el-Kitâb*’ındaki mükemmelliğin tekâmül kanunuyla bağdaştırılmaması da gerçeği yansıtmamaktadır. Arap gramerinin kurulduğu I. (VII.) yüzyılın ortalarından Sibeveyhi’nin *el-Kitâb*’ının yazıldığı II. (VIII.) yüzyılın sonlarına kadar bir asrı aşan zaman dilimi söz konusu olup İsa b. Ömer es-Sekaffî’nin *el-Câmi’* ve *el-İkmâl*’i dışında bir yangında yandığı rivayet edilen eserleri, Ebû Amr b. Alâ’nın hayatının sonlarına doğru zühd yoluna girerek yaktığı defterleri, İbn Ebû İshak, Yûnus b. Habîb, Ebû Zeyd el-Ensârî gibi dilcilerin çalışmaları ile onlardan rivayet edilenler, dehasıyla tanınan Hafîl b. Ahmed’den yapılan ve *el-Kitâb*’ın temelini teşkil eden iktibaslar eserin söz konusu mükemmelliğinin arka planını teşkil eder. Bu arada Arap gramerinin Hint gramerinden etkilendiği de ileri sürülmüştür.

T. J. de Boer (*Târîhu'l-felsefe fi'l-İslâm*, s. 77-78), Muhammed et-Tantâvî (*Neş'etü'n-nahv*, s. 10) ve Ali Abdülvâhid el-Vâfî gibi yazarlar Arap nahvinin doğuşu ve gelişiminin Araplar'ın eseri olduğunu, Enno Litteman, Arap nahvinin Sibeveyhi ile önceki Arap dilcileri tarafından ortaya konulup geliştirildiğini, Aristo felsefesiyle mantığının tesirlerinin ise sonraki süreçte gerçekleştiğini ve isim-fiil-harf taksiminin Araplar'ın icadı olduğunu söylemiştir. Litteman'ın görüşlerine kısmen katılan Ahmed Emîn'in başlangıçta Yunan ve Süryânî tesirlerinin zayıf olduğunu, II. (VIII.) yüzyılda İbnü'l-Mukaffa' veya oğlu Muhammed tarafından Aristo felsefe ve mantığının Arapça'ya tercümesinden sonra gramer kaidelerinin ortaya konulmasında ve sebeplerinin açıklanmasında büyük ölçüde etkilenmenin vuku bulunduğunu ifade etmesi (*Duha'l-İslâm*, II, 292-293) daha gerçekçi görünmektedir. Aristo'nun mantık kitaplarında yer alan lafızlar, isim-fiil-edat taksim ve tanımları, cümlenin taksim ve tanımları ile mevzu-mahmul şeklindeki öğeleri, eril-dişil, tekil-çoğul, olumlu-olumsuz, dilek ve soru gibi gramer meseleleri, Arap nahvinde konuların belirlenmesi, tanım ve taksimlerin yapılması, kuralların ve sebeplerin izahında sonraki süreçte etkili olduğu bir gerçektir. Ancak Arap gramerinin ilk devresinde görülen kıyas ve ta'îlilerin mantık ve felsefeden kaynaklanmadığı, aksine fitrî bir yöneliş olduğu, daha sonraki süreçte ise kelâm-felsefe veya fıkıh usulü kıyas ve illiyetinden etkilenerek geliştiği kabul edilir. Yine Aristo mantığının sûrî niteliği Arap nahvini olumsuz yönde etkilemiş, biçim ve şekiller esas hale gelirken öz ve mâna ihmale uğramış, gramer kitapları vehmî faraziyelerle doldurulmuştur.

İbn Sellâm el-Cumahî'den itibaren İbn Kuteybe, Müberred, Ebü't-Tayyib el-Lugavî ve Ebû Saîd es-Sîrâfî gibi tabakat ve dil âlimleri Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin nahiv ilminin kurucusu olduğunu kabul ederler. Ebü'l-Esved de nahiv ilminin esaslarını Hz. Ali'den aldığını ifade etmiştir (Ebû Bekir ez-Zübeydî, s. 21 vd.). Bu ilmin esaslarının bizzat Hz. Ali tarafından ortaya konulduğu yolunda başka nakiller de bulunmakla birlikte (İbnü'l-Kiftî, I, 45-47) onun siyasî çalkantılarla yoğun biçimde meşgul olması sebebiyle sadece fikir verme ile yetinmesi ve bizzat telif işine girişmemiş olması daha mâkul görülmüştür (Abdülkerîm M. el-Es'ad, s. 261). Bazı kaynaklarda, nahiv ilminin kurucusu olarak Ebü'l-Esved'in öğrencileri olan ve benzeşen harfleri birbirinden ayırmak için noktaları icat eden Nasr b.

Âsım ile İbn Ya'mer'in adları geçerse de (Sîrâfî, s. 13-14) gerçekleştirdikleri işin nahivle ilgisi bulunmadığından bu uzak bir ihtimal şeklinde değerlendirilmiştir. Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec ile Nadr b. Şümeyl de bu konuda zikredilir (Ebü't-Tayyib el-Lugavî, s. 22; Sîrâfî, s. 13-14). Diğer taraftan dilin tevkîfiliği olgusundan hareket eden İbn Fâris nahvin kadim olduğu ve Arab-ı âribenin nahiv terimlerini bildiği, ancak bu alandaki müktesebatin zamanla zayıflamasından sonra Ebü'l-Esved'in elinde yeniden canlandığı şeklinde farklı bir fikir ortaya koymuştur (*eş-Şâhibî fi fıkhi'l-luğa*, s. 10-15; Yâkût, I, 80).

Modern zamanda bazı şarkiyatçıların yanı sıra Arap yazarları, Hz. Ali ile Ebü'l-Esved devrinin basit ruhunun ilmî ve felsefî tanım, taksim ve terimler ortaya koymaya elverişli olmadığını ileri sürerek bu işin daha sonraki bir süreçte gerçekleşmiş olmasının gerektiğini iddia etmişlerdir. Nahiv ilminin kuruluşunu Ebü'l-Esved'e nisbet eden rivayetleri efsane kabilinden gören Carl Brockelmann, kaynak göstermeden bu işin İbn Ebû İshak ile (ö. 117/735) Halîl b. Ahmed ve Sibeveyhi'nin hocası İsbâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766) zamanında gerçekleştiğini öne sürmüştür (*GAL* [Ar.], II, 123, 128). Ahmed Emîn de Hz. Ali ile Şîî Ebü'l-Esved'e yapılan nisbetlerin mezhep gayretkeşliği endişesi taşıdığını belirtmiş, i'rab hareketlerini koyan Ebü'l-Esved'in nahiv kaideleri üzerinde fikir yormasının tekâmül kanunu ile çelişmemekle birlikte nahvin bir ilim niteliğinde kuruluşunun daha sonra gerçekleştiğini, adının da Halîl b. Ahmed tarafından konulduğunu, kadim müelliflerin nahvin vaz'ı ile i'rab hareketleri ve zamme, fetha, kesre, sükûn gibi hususları kapsayan Arabiyye'nin vaz'ını kastetdiklerini, ilim olarak gerçek nahiv ise hemze hakkındaki görüşleri bir kitap oluşturacak kadar ayrıntılı olan İbn Ebû İshak ve onun tabakası tarafından ortaya konulduğunu kaydetmiştir (*Duha'l-İslâm*, II, 285-290). Ahmed Emîn'in öğrencisi Şevki Dayf da hocasını desteklemektedir (*Medârisü'n-nahviyye*, s. 5, 16). Netice olarak Kur'an-ı Kerîm'in Hz. Osman zamanında çoğaltılmasının ardından hatasız okunması için nokta şeklindeki i'rab hareketleriyle benzer harfleri ayıran temyiz noktalarının konulması, bunun arkasından Kur'an'ın dilini bozulmaktan korumak amacıyla gramer çalışmalarının ve dolayısıyla nahiv disiplininin kurulmaya başlanması, Kur'an'ın kiraatini ve dilini koruma gayretiyle gerçekleşmiş bir gelişme olarak Ebü'l-Esved devrini göstermektedir.

Gelişmesi. Nahiv ilminin doğuşu Kays ve Temîm gibi fasih Arap kabilelerine mekân teşkil etmesi, çöle yakınlığı münasebetiyle fasih bedevîlerden sağlıklı dil malzemesini derleme imkânına sahip olması, hitabet ve şiir yarışmaları gibi kültürel etkinliklerin yapıldığı Mirbed panayırına zemin oluşturması sebebiyle Basra'da ve Basra ekolüne mensup dilciler tarafından gerçekleştirilmiştir (bk. BASRİYYÜN). Ebü'l-Esved ed-Düelî'den Halîl b. Ahmed dönemine kadar süren bu devre Ebü'l-Esved ile onun öğrencileri ve onların öğrencilerinin zamanını kapsar. Nahiv ilmini Ebü'l-Esved'den oğlu Atâ, Anbese b. Ma'dân, Meymûn el-Akren, Nasr b. Âsım, İbn Ya'mer ve Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec okumuştur. Bu süreçte bazı sayfa ve cüzlerden bahsedilirse de tam bir telif görülmez, şifahî nakil ve öğretim hâkimdir. Bunlardan ders alan İbn Ebû İshak, İsbâ b. Ömer es-Sekafî ve Ebû Amr b. Alâ döneminde ise nahiv ilminin konuları ile kuralları artmış, tartışmalar başlamış, ilk defa izahlara fitrî ta'îl ve kıyas boyutu eklenmiştir. Başta nahvin kendi konuları olmak üzere sarf, luğat, edebiyat, ahbâr vb. alanlara dair meseleler de nahiv kapsamında ele alınmıştır. Bu süreçte İbn Ebû İshak'ın *Kitâbü'l-Hemz*'i ile (Ebü't-Tayyib el-Lugavî, s. 12) Sekafî'nin *el-Câmi'* ve *el-İkmâlî* (İbnü'l-Kiftî, II, 375) gibi bazı eserler yazılmıştır. Halîl b. Ahmed bir kıtasında hocasının bu iki eserini övdüğü gibi Sibeveyhi *el-Câmi'* kendi eserinde kaynak olarak kullanmış, Müberred de *el-İkmâlî*'nin bir kısmını gördüğünü ifade etmiştir (Ebü't-Tayyib el-Lugavî, s. 23).

Gelişme devresi Basra ve Kûfe mekteplerine mensup dilciler tarafından gerçekleştirilmiş olup Basralı Halîl b. Ahmed ile Kûfeli Ruâsî devrinde başlar, Kûfeli İbnü's-Sikkî ile Basralı Ebû Osman el-Mâzinî zamanına kadar devam eder. Bu dönemde Fars asıllı Sibeveyhi, başta üstadı Halîl'den aldığı nakillerle onun dehâsi ve kendi dil yeteneğini, ayrıca İbn Ebû İshak el-Hadramî, Ahfeş el-Ekber, Yûnus b. Habîb, Ebû Zeyd el-Ensârî gibi âlimlerden yaptığı nakilleri birleştirerek Selef'ten intikal eden nahiv mirasını *el-Kitâb* adıyla bilimsel açıdan mükemmel ve şaşkınlık yaratan bir eser olarak ortaya koymuştur. Bundan daha mükemmelinin yazılamayacağı kanaatine varan âlimler üç asır boyunca şerh, ihtisar, eleştiri, savunma, ikmal vb. çalışmalarını onun üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Meydana getirilen telif eserlerde de onun esasına ve konularına ilâveler yapılmamış, sadece biçim, sunum ve üslup yönünden yenilikler getirilmiştir. Bu dönem-

de Basra mektebinden Halîl b. Ahmed, Yûnus b. Habîb, Sîbeveyhi ve Ahfeş el-Evsat; Kûfe mektebinden Ruâsî, Muâz b. Müslim el-Herrâ, Ali b. Hamza el-Kisâi ve Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ dersleri ve eserleriyle nahiv ilminin gelişiminde etkili olmuşlardır. Ayrıca lugat, edebiyat, nevâdir, ahbâr gibi doğrudan ilgisi bulunmayan konular nahiv ilminin bünyesinden çıkarılmış, nahiv yalnız kendi konuları ile sarf konularını kapsar duruma getirilmiştir. Ancak Kûfe mektebi dilcileri tarafından *Kitâbü't-Taşğîr* (Ruâsî), *Kitâbü'l-Meşâdir* (Kisâi), *Kitâbü Fe'ale ve ef'ale* (Ferrâ) gibi sarfın bazı konularına tahsis edilmiş eserler kaleme alınmıştır. Halîl b. Ahmed'in çağdaşı olan Ruâsî'nin *el-Fayşal*'ı Kûfe mektebinde nahve dair ilk eser olup Halîl b. Ahmed bu eseri okuduğu gibi öğrencisi Sîbeveyhi de *el-Kitâb*'ında, "Kûfî şöyle dedi ..." referansı ile ondan nakiller yapmıştır. Kisâi'nin *Kitâbü'l-Hudûd*'u ile Ferrâ'nın *Kitâbü'l-Hudûd*'u gramer terminolojisinin açıklanmasına dair ilk eserlerdir. Rummânî, Ahmed b. Hibetullah el-Cübârânî ve Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî çalışmalarıyla Ferrâ'yı izlemişlerdir. Halîl b. Ahmed'e *Kitâbü'l-Cümel* adıyla bir eser nisbet ediliyorsa da (nşr. Fahreddin Kabâve, Beyrut 1405/1985) yapılan araştırmalar sonunda bunun Ebû Bekir İbn Şükayr'a (ö. 316/928) ait *el-Muḥallâ* (*Vücühü'n-naşb*) olduğu anlaşılmış ve neşredilmiştir (nşr. Fâiz Fâris, Beyrut 1987). Halef el-Ahmer'e nisbet edilen *Muḥaddime fi'n-naḥv* adlı muhtasarın da ona aidiyeti şüphelidir.

Olgunluk devresi de Basra ve Kûfe mekteplerine mensup dilciler tarafından gerçekleştirilmiş olup Ebû Osman el-Mâzinî ve İbnü's-Sikkî döneminde Müberred ve Sa'leb'in zamanına kadar devam eder. Basra mektebinden Cermî, Abdullah b. Muhammed et-Tevvezî, Ebû Osman el-Mâzinî, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Riyâşî ve Müberred; Kûfe mektebinden Muhammed b. Sa'dân, İbnü's-Sikkî, Sa'leb ve Tuvâl gibi dilciler bu devreyi hazırlamış, önceki çalışmaları şerh, ikmal ve ihtisar etmiş, terimleri tamamlamış ve tanımları yeniden gözden geçirmiştir. Cermî *Kitâbü Tefsîri ğaribi Sîbeveyhi*'yi yazmış, Mâzinî *Kitâbü Sîbeveyhi*'deki sarfla ilgili konuları *et-Taşrif*'inde toplayarak Basra mektebinin ilk müstakil sarf kitabını telif etmiş, Müberred, *el-Muḥteḍab* adlı eseriyle *Kitâbü Sîbeveyhi*'nin muhtevasını bir yandan daha anlaşılır bir ifade ile yer yer özgün terminoloji çerçevesinde anlatırken öte yandan *el-Medḥal ilâ Sîbeveyhi*, *Mesâ'ilü Kitâbi Sîbeveyhi* (*er-Red 'alâ Sîbeveyhi / Mesâ'ilü'l-ġalat*) gibi eserleriyle gramere

dair mesailerini yoğunlaştırmış ve bu çalışmalarını gramer incelemelerinde *Kitâbü Sîbeveyhi*'yi esas alan Basra mektebi geleneğinin kurucusu olmuştur. Bu dönemde başta Müberred ile Sa'leb olmak üzere iki mektebe mensup dilciler arasında gramer tartışmaları kızışmış, bu tartışmalarda Müberred Sîbeveyhi'nin, Sa'leb de Ferrâ'nın görüşlerine dayanmıştır. Müberred, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn el-Basriyyîn*'i ile nahivcilerin biyografisine dair ilk eseri yazan dilci olmuş, daha önce fiilen var olan Basra mektebi için "Basriyyûn" adı da ilk defa onun tarafından konulmuştur. Öte yandan Sa'leb *Kitâbü İhtilâfi'n-naḥviyyîn*'i ile iki mektep arasındaki görüş farklarına dair ilk veya ikinci eseri ortaya koymuş, damadı Ebû Ali Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî, İbn Keysân, Nehhâs, İbn Dürüstevyeh, Kemâleddin el-Enbârî, Ukberî, Abdüllatif b. Ebû Bekir eş-Şercî'nin eserleri onu takip etmiştir. Ardarda gelen Zenc, Zutlar ve Karmatî saldırıları neticesinde Basra ve Kûfe'de ortaya çıkan karışıklıklar sebebiyle iki ekole mensup dilcilerin III. (IX.) yüzyılın sonlarına doğru Bağdat'a yönelmesiyle bu devre kapanmıştır. İki ekol temsilcileri bir süre Bağdat'ta da tartışmalarını sürdürmüş, ancak kısa bir müddet sonra mektep taassubu ve ihtilâflar erimeye yüz tutmuştur.

Tercih devresi Bağdat mektebine mensup dilciler tarafından gerçekleştirilmiş olup III. (IX.) yüzyılın sonlarında başlar. Büveyhîler'in elinde İslâm devletinin çözülmesiyle paralel olarak Bağdat ekolünün çözüldüğü IV. (X.) yüzyılın ortalarında nihayete erer. Bu tarih, kaynaklarda sık geçen mütekaddim ve müteahhirî nahivcilerinin ayırım noktasını teşkil etmiş, Niftaveyh, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî ve İbn Dürüstevyeh mütekaddim dilcilerinin sonuncuları, Ebû Saîd es-Sîrâfî, İbn Hâleveyh ve Ebû Ali el-Fârisî gibi dilciler de müteahhirînin ilkleri sayılmıştır. Müberred'in güçlendiği Sîbeveyhi otoritesi bu dönemde de sürmüş, Zeccâc, İbn Düreyd, İbn Dürüstevyeh ve özellikle Ebû Saîd es-Sîrâfî'nin şerhleriyle zirveye ulaşmıştır. Basra ekolünün kıyas esasları sistem olarak oturmuş (Fleisch, IV [1957], s. 11), Arap gramerinin mutlak mantıkla uyumu Ebû Saîd es-Sîrâfî, Rummânî, Ebû Ali el-Fârisî ile öğrencileri İbn Cinnî ve Ebû'l-Hasan Ali b. İsâ er-Rabâî tarafından izah ve ispat edilerek gramer mantığının inşasına çalışılmış, İbnü's-Serrâc *el-Uşûl* adlı eserinde Arap nahvini, öğrencisi Ebû'l-Kâsim ez-Zeccâcî *el-İzâḥ fi 'ileli'n-naḥv*'inde Arap sentaksını rasyonel bir zemine

oturtmaya çalışmıştır. Bu devrede Bağdat ekolünün eklektizminden söz edilirse de tercihlerde Kûfe ekolüne ait olarak Ferrâ'nın bazı şevâhidi dışında Basra'nın ve Sîbeveyhi'nin hâkimiyeti devam etmiştir (a.g.e., IV [1957], s. 10-11). İbn Cinnî, *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye* adlı eserinde Arap grameriyle İslâm fikhinin metot, ilke, illet ve kıyas açısından benzeşik ve özdeş olduğunu göstermeye çalışmıştır.

İbn Cinnî'nin eserleriyle gramer konuları tamamlandığından V. (XI.) yüzyılın başından itibaren araştırma ve çalışmalar ciddi bir durgunluk devresine girmiştir. Ancak aynı yüzyılda medrese eğitiminin başlamasıyla gramer çalışmaları mecrâ ve yöntem değiştirmiş, kemalini bulmuş gramer mirasının ders programlarında yerini almasıyla esnekliklerin atılıp kesin olan kuralların bırakıldığı anlaşılır bir sunum ve şematik izahlarla cazibesi artırılmış, özlü metinler halinde sektörleşmiş, ders kitapları ve el kitapları sürecine girilmiştir. İbn Bâbeşâz'ın *el-Muḥaddime fi'n-naḥv*'i, Abdülkâhir el-Cürçânî'nin *Mi'etü 'âmilî* (*el-'Avâmilü'l-mî'e*), Zemaḥşerî'nin *el-Ünmûzec* ile *el-Mufaḥḥal*'ı bu tür eserlerin öncüleridir. Zemaḥşerî, *el-Mufaḥḥal*'ında *Kitâbü Sîbeveyhi*'yi anlaşılır bir üslûpla özetlemiştir. İbnü'l-Hâcib, İbn Mâlik ve İbn Hişâm en-Nahvî'nin eserleri okul ve el kitapları sektöründe hâkimiyetini günümüze kadar sürdürmüştür. İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'si *el-Mufaḥḥal*'ın nahve dair konularının, *eş-Şâfiye*'si de sarfa dair konularının özeti mahiyetindedir. Aynı amaçla yazılan, daha ziyade çocuklar ve yeni başlayanlar için tasarlanmış eserler arasında Mutarriẓ'in *el-Mişbâḥ*'i, Kuhendîzî'nin *Muḥaddimetü'd-Ḍarîr*'i, İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye*'si özellikle anılmalıdır. Bunların çoğu pedagojik metinler olarak klasikleşmiş, her birinin üzerinde çok sayıda şerh, hâşiye ve i'rab gibi çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Kolayca ezberleme imkânı sağladığı için pedagojik amaçlar doğrultusunda gramer kurallarını nazımla anlatan didaktik manzumelerin tarihi Halîl b. Ahmed'e kadar çıkarılır. 293 beyitte grameri özetleyen *el-Manzûmetü'n-naḥviyye* ile (*el-Bâ'iyye*, nşr. Ahmed el-Affî, Kahire 1995) atf harflerini konu edinen *Kaşide fi'n-naḥv* ona nisbet edilmektedir. Daha sonra Ahmed b. Mansûr el-Yeşkürî'nin 2911 beyitlik *el-Bâ'iyye*'si, A'lem eş-Şentemerî'nin *Urcûze fi'n-naḥv*'i, Hârîrî'nin *Mülḥatü'l-i'râb*'i, Kartâcennî'nin *Kaşidetü'l-mîmiyye fi'n-naḥv*'i gelir. VII. (XIII.) yüzyıldan itibaren bu tür manzumeler çoğalmış olup İbn Mu-

NAHİV

tî, İbn Mâlik ve Süyûtî'nin elfiyeleri bunlardandır.

Gramer kurallarına dayanarak fıkıhın ferî meselelerini çözenin ve onlardan fikhî hükümler çıkarmanın tarihi de Kisâî ve öğrencisi Ferrâ'ya kadar uzanır. Kisâî Ebû Yûsuf'la, Ferrâ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ile yaptığı tartışmalarda gramer kurallarına dayalı fikhî hükümler ortaya koymuştur. Şeybânî'nin *el-Câmi'u'l-kebir*'inin özellikle "Kitâbü'l-İmân" bölümünde bu tür çalışmaların kayda geçmiş ilk örneği görülür. Daha sonra Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'i ile onun Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî şerhi, Ebû İshak eş-Şirâzî'nin *el-Muhezzeb*'i, Nevevî'nin *Ravzatü't-tâlibîn*'i gibi eserlerde dağınık halde bulunan bu nevi malzeme İsnévî tarafından *el-Kevkebü'd-dürri fimâ yeteharrecü 'ale'l-uşûli'n-naḥviyye mine'l-fürû'i'l-fıkhıyye*'sinde toplanmış ve gramer kurallarına dayalı olarak 158 fikhî meselesine çözüm getirilmiştir. Ardından İbnü'l-Mibred, *Zinetü'l-'arâ'is mine't-ṭurâf ve'n-nefâ'is fî taḥarruci'l-fürû'i'l-fıkhıyye 'ale'l-ḳavâ'id-i'n-naḥviyye*'sinde 112 fikhî meselesine aynı yöntemle çözüm getirmiştir.

Ebû'l-Esved ed-Düelî hem nahiv ilminin hem Basra dil mektebinin kurucusudur. Nasr b. Âsım, Anbesa b. Ma'dân, İbn Ya'mer ve Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec birinci tabaka, İbn Ebû İshak, İsa b. Ömer es-Sekafî ve Ebû Amr b. Alâ ikinci Halîl b. Ahmed, Ahfeş el-Ekber, Yûnus b. Habîb üçüncü, Sibeveyhi dördüncü, Kutrub ve Ahfeş el-Evsat beşinci, Cermî, Tevezî, Ebû Osman el-Mâzinî ve Riyâşî altıncı, Müberred ise yedinci tabakayı teşkil eder. Kûfe gramer mektebinin kurucuları Ruâsî ile dayısı Muâz b. Müslim el-Herrâ birinci tabakayı oluşturur ve Basra mektebinin üçüncü tabakasına tekabül eder. Ali b. Hamza el-Kisâî ikinci, Ali b. Hasan el-Ahmer, Ferrâ ve Mübârek el-Lihyanî üçüncü, Muhammed b. Sa'dân, Muhammed b. Ahmed et-Tuvâl ve Muhammed b. Abdullah b. Kâdim dördüncü, Sa'leb ise beşinci tabakayı oluşturup Müberred'in tabakasına (yedinci) tekabül eder.

Başlangıçta Kûfe dilcilerinin grameri Basralılar'dan aldığı ve iki mektebe mensup dilciler arasında zamanla oluşan taassup neticesinde şiddetli tartışmaların ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu mektepler arasındaki ilk ayrılık terimlerde ortaya çıkmıştır. Basralılar'ın "munsarif" terimine karşılık Kûfeliler "mecrî", "cer" terimine karşılık "ḥafd" ve "zarf" terimine karşılık "sıfat"ı kullanmışlardır. Bu farklılaşma kelimelerin tabiatı gibi genel kavramlarda da

görülmür. Kûfeliler, Basralılar'dan farklı olarak ism-i fâilî isim kategorisinde görme-yip fiil kategorisinde değerlendirerek ona "fî'lü'l-hâl" ismini vermişlerdir. Yine Basralılar'ın fiilin masdardan türediği görüşünün aksine masdarın fiilden türediği görüşünü ileri sürmüşlerdir. Basra mektebinin üç yönünden Kûfe ekolünden üstün olduğu kabul edilir. 1. Kûfe'nin aksine Basra'nın çöle yakın olup fasih bedevilere kolay ulaşma imkânını bulması, dolayısıyla daha sağlam ve sağlıklı semâ ürünlerine dayanmış olması; 2. Kûfe'nin aksine zorunlu haller dışında kıyasa başvurmaması; 3. Şâhidin bulunmaması durumunda kıyası kullanmaması.

II. (VIII.) yüzyılın ortalarında Abbâsî hilâfet merkezinin Kûfe'den Bağdat'a taşınmasından bir süre sonra iki ekole mensup dilciler tartışmalarını bir müddet burada da sürdürmüştür. Bu tartışmalara tanık olanlar Basra taraftarları, Kûfe taraftarları ve iki mektebi birleştirenler olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Zeccâc, İbnü's-Serrâc, Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî ve İbn Dürüstevyh Basra; Ebû Mûsâ Süleyman b. Muhammed el-Hâmız ve Muhammed b. Kâsım İbnü'l-Enbârî Kûfe taraftardır. İbn Kuteybe, Ahfeş el-Asgar, İbn Şükayr, İbn Key-sân, Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Hayyât ve Niftaveyh iki mektebi mezcedenlerdir. Bu sonuncu grup Bağdat dil mektebinin kurulmasını sağlamıştır. Ancak Ahfeş el-Evsat, iki mektebin görüşleri arasında orta bir yol tutmasıyla Bağdat mektebinin tohumlarını atmıştır. Bağdat mektebinin eklektizminden söz edilirse de gerçekte onda da Basra'nın baskın gücü devam etmiştir. Bağdat mektebi III. (IX.) yüzyılın son yarısında teşekkül etmiş, IV. (X.) asrın ortalarına doğru dağılmıştır. Mısır-Şam (Suriye), Mağrib-Endülüs, Irak ve Doğu dil mektepleri ve oralarda yetişmiş birçok dilciden söz edilirse de bunlar genellikle ağırlık Basra ekolünde olmak üzere ilk iki mektebin görüşlerinden seçmelere ve tercihlerle yer vermek suretiyle Bağdat ekolünün çizgisini sürdürmüştür. Modern zamanda Arap gramer ekollerine dair birçok eser kaleme alınmıştır. Şevkî Dayf, Gustav L. Flügel, Georges Weil, Mehdî el-Mahzûmî, Abdülâl Sâlim Mekrem, Abdurrahman es-Seyyid, Mahmûd Hüseyinî Mahmûd, Abdülfettâh Hammûz ve Abduh er-Râcihî'nin çalışmaları bu grup içinde yer alır.

Nahiv ilmine tepkiler *Kitâbü Sibeveyhi* ile başlamıştır. Öğretim amacıyla hazırladığı halde kitabın üslûbu, iç içe girmiş konularının tertibi ve oturmamış terminolojisiyle son derece anlaşılmaz oluşu ve muhtevasında nahivle doğrudan ilgisi bulun-

mayan konular yüzünden hacminin kabarmış olması gibi olumsuzlukları sebebiyle anılan eksiklikleri gidermeye yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Sibeveyhi'nin çağdaşı Halef el-Ahmer, eğer nisbet doğru ise *Muḳaddime fi'n-naḥv*'inin girişinde (s. 34) hacimli eserlerin gramerin temel konularını vermekten uzaklaştığı, yeni başlayanlar için elverişli olmadığı ve bu eksikliği gidermek amacıyla ana konuları kapsayan kitabını yazdığını belirtir. Yine Sibeveyhi'nin çağdaşı Ali b. Hamza el-Kisâî ile Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî'ye de *Muḥtaşar fi'n-naḥv* adıyla eserler nisbet edilir. Daha sonra Cermî, Muhammed b. Abdullah b. Kâdim, Ebû Mûsâ Süleyman b. Muhammed el-Hâmız, Zeccâc, Ebû Bekir İbn Şükayr, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Hayyât, Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî ve Nehhâs gibi âlimler muhtasarlar serisini devam ettirmiştir.

Kitâbü Sibeveyhi'nin muğlak anlatımı, daha sonraki süreçte mantıkî kıyas ve illet yorumlarının da gramere girmesiyle daha karmaşık bir hal almıştır. Bu kusuru gidermek için Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî *el-Vâzih (el-Mûzih / el-Muvazzaḥ)*, Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî *el-İzâh, el-Cümelü'l-küb-râ*, Ebû Ali el-Fârîsî *el-İzâh*, Ebû Bekir ez-Zübeydî *el-Vâzih*, Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhim el-Havfî *el-Mûzih* gibi eserleri kaleme almışlardır. *Kitâbü Sibeveyhi* sadece mübtediler için değil âlimler için de anlaşılması güç bir eserdir. Bundan dolayı Müberred ile Sîrâfî *el-Medḥal ilâ Kitâbi Sibeveyhi*, Cermî *Tefsîru ğaribi Kitâbi Sibeveyhi* ve Rummânî *Ağrâzu Kitâbi Sibeveyhi*'yi yazma gereğini duymuşlardır.

Başlangıçta kıyas ve illet, benzerlikleri karşılaştırarak ortak hükümlere ulaşma şeklinde tabii bir yönelişle gerçekleştiriliyordu. II. (VIII.) yüzyılın ortalarına doğru Aristot'un Yunan grameri ağırlıklı sūrî mantığa dair eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesinden sonra mantıkî kıyasla ikinci ve üçüncü derecedeki illetler ve birtakım farazî misallerle nahiv eserleri karmaşık bir hal almıştır. Bu duruma tepkiler III. (IX.) yüzyıldan itibaren başlamıştır. Cermî nahvi zorlaştırdığı için takdirî i'rabın gereksiz olduğunu, semâ ve tabii kıyasa dayanmayan var sayımların atılmasını savunmuştur. Câhiz nahvin sıklığından ve bu sebeple öğrencilerin gramer konularına ilgisizliğinden yakınmış, daha sade ve anlaşılır gramerin gereğini vurgulamış, "Nahivciler her gördüğü şiirde i'rab arar" şeklindeki eleştirisiyle (*el-Beyân ve't-tebyin*, III, 196) onların dil selikası ve şiir zarureti göz ardı

ettiklerine işaret etmiştir. İbn Vellâd (Ahmed b. Muhammed) kıyasın dili düzeltme ölçütü olarak kabul edilmesini doğru bulmamış, Nehhâs, *et-Tüffâh'a*'sının girişinde pratik değeri olmayan ta'îl, te'vil ve takdirlerden uzak durulmasını önermiştir. Ebû Ali el-Fârisî, mantikî üslûpla nahiv eserleri yazan çağdaşı Rummânî'yi eleştirerek, "Rummânî'nin dedikleri nahiv ise bizde ondan bir şey yok, bizim söylediklerimiz nahiv ise onda bizden bir şey yoktur" demiştir. İbn Cinnî bazı kıyasları tutarsız, bazı konuları sağlıklı semâa dayanmayan var sayımlar olarak görmüştür (*el-Hasâ'îs*, II, 256-264). Onun çağdaşı şair Amr el-Kelbî *el-Âyniyye*'sinde, şiirlerinde gramer yanlışlıkları bulan i'rabcılarla ölçü diye uydurdıkları kıyaslarını ve "حرب زيد عمرو" kabilinden farazî misallerini eleştirmiş, öz Arap olarak dil selikasıyla söylediği şiirlerinde hata bulmayı Arap toprağında Mecûsî ateşi yakmaya ve yahudi havrası dikmeye benzetmiştir (Yâkût, XII, 104). Bu tavırları ardından ilk defa küllî, sistemli ve metotlu biçimde karşı çıkış Kurtubalı İbn Madâ ile gerçekleşmiştir. İbn Madâ, *er-Red 'ale'n-nühât'*ında nahivcilerin dil öğrenimini zorlaştırdığını, âmil-mâmul, amel-i'rab, illet-kıyas, ihtimal, te'vil ve takdir teorilerinin bırakılmasını, ikinci ve üçüncü derecedeki illetlerin, pratik değeri olmayan konularla gereksiz sarf terimlerinin çıkarılmasını önermiştir. İbn Madâ, kendisi gibi Zâhiriyye mezhebi âlimi olan İbn Hazm'ın nahiv ilminden öğrenilmesi gerekli ve gereksiz miktar, fıkıh ve nahivde kıyas ve illeti reddetmesi vb. konulardaki görüşlerinden esinlenerek eserini telif etmiştir. Nahvin zorluklarını teşhis yolunda bu köklü ve ciddi adım ancak modern zamanlarda ürünlerini verebilmiştir. Fakat İbn Madâ'nın karşı çıktığı âmil-mâmul veya daha genel olarak amel kavramının nahiv ilmine Sibeveyhi'nin en özgün ve kalıcı katkısı olduğu kabul edilmiş ve asırlarca nahiv eserlerinin temelini teşkil etmiştir. Amel kavramına göre kelimenin cümle içinde merfû, mansub, mecrur ve meczum olmasının sebebi o cümledeki fiil, edat vb. âmillerdir. İbnü'r-Râvendî'ye de *Kitâb fi'r-red 'ale'n-nahviyyin* adında bir eser nisbet edilir.

Son Dönemde Nahiv. XVIII. yüzyıldan itibaren daha çok örgün eğitim göz önünde bulundurularak nahvin daha kolay anlatılması ve anlaşılması yolunda çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bunların bir kısmında Batı dillerinin gramerleri de rol oynamıştır. Bu alanda ilk çalışma Halepli Cermânûs Ferhât'ın İbnü'l-Hâcib, İbn Mâlik ve İbn Hişâm en-Nahvî gibi gramer âlimlerince oluş-

turulan nahiv mirasını hıristiyan okul çocukları için adapte ettiği *Bahşü'l-meîlîb ve hassû't-tâlib* isimli eseridir (Malta 1836). Birçok baskısı yapılan kitabı Butrus el-Bustânî *Mişbâhu't-tâlib* adıyla şerhetmiş (Beirut 1854), bu şerhi de *Miftâhu'l-Mişbâh* adıyla el kitabı olarak kısaltmıştır (Beirut 1868). Onu, Nâsif el-Yâzicî'nin *Faşlü'l-ḥitâb* (Beirut 1836) ve bazı muhtasarlara izlemiştir. Cermânûs'un eseri özellikle Lübnan'da yazılan okul kitaplarının öncüsü olmuştur. Ardından Ahmed Fâris eş-Şidyâk, İbrâhim el-Ahdeb, Reşid b. Abdullah eş-Şertûnî ve Mustafa el-Galâyîni gramer kitapları kaleme almışlardır. Reşid eş-Şertûnî *Temrinü't-tullâb* (Beirut 1886) ve *Mebâdî'ü'l-Ârabiyye* (Beirut 1906) dizilerini tecdricî öğretim yöntemine göre hazırlamıştır.

Mısır'da gramer kitaplarının islahı yolunda örgün eğitime bağlı olarak atılmış ilk adım Ali Paşa Mübârek'in ilkokullar için hazırladığı *et-Temrin* adlı eseridir. Daha önce resmî okullarda *el-Âcurrümüyye*, *el-Elliyye*, *Ḳatrü'n-nedâ*, *Şüzürü'z-zeheb* gibi klasik eserler okutuluyordu. Yazar eserini bunlarda yer alan gereksiz konuları atarak hazırlamıştır. Bunu Rifâa et-Tahtâvî'nin, Silvestre de Sacy'nin *et-Tuḥfetü's-seniyye*'sinden etkilenecek yazdığı *et-Tuḥfetü'l-mektebiyye* (1868) adlı eseri izlemiştir. İlk komisyon çalışması ve tecdricî yöntem uygulaması 1887 yılında aralarında Hifnî Nâsif'in de bulunduğu grup tarafından başlatılmıştır. Komisyon, ilköğretim için *ed-Dürüsü'l-Ârabiyye*'yi (I-III, Kahire 1891), orta öğretim için *ed-Dürüsü'n-nahviyye*'yi (I-IV, Bulak 1305) ve aynı yöntemle *Dürüsü'l-belâğa*'yı yazmıştır. 1905'te nahiv ve belâğatı *Ḳavâ'idü'l-luğatü'l-Ârabiyye* adıyla birleştirmiştir. Komisyonun çalışmalarından etkilenen Ali Cârîm ve Mustafa Emîn ilk ve orta öğretim için hazırlanan *en-Nahvü'l-vâziḥ* dizisini kaleme almıştır. Eser, komisyona ve diğerlerine ait çalışmaların aksine bol uygulama ve alıştırmaya içermesi sebebiyle daha çok ilgi görmüştür. Müellifler aynı yöntemle *el-Belâğatü'l-vâziḥ*'yi hazırlamıştır. Zekî M. Mühendis Kâmil'in *en-Nahvü'l-muşavver*'i ilk resimli gramer kitabıdır (Kahire 1931).

Klasik nahiv konularının kolaylaştırılmasına ilişkin çalışmalar XX. yüzyılın başından itibaren kendini göstermiş, ilk önce Cîrcîs Hürî el-Makdisî'nin bazı zor konuların kolaylaştırılmasına dair makalesi, Kâsım Emîn'in i'rab zorluğunu gidermek için kelime sonlarını sâkin kılma, Selâme Mûsâ'nın fasih dili bırakıp halk diline geçme

önerileri gibi teşebbüsler ortaya çıkmıştır. İlk sistemli hareket İbrâhim Mustafa'nın *İhyâ'ü'n-nahv*'i ile gerçekleşmiştir (Kahire 1937). İbrâhim Mustafa, eserinde âmil-mâmul, takdir ve mahallî i'rab, müstetir zamir, illet, kıyas, taaccüb ve iğrâ gibi güçlük çıkarana ya da gereksiz saydığı konuların terkedilmesini, bâriz zamirlerin işaret ismi sayılmasını, ibtidâ, fâil ve nâib-i fâilin müsned ve müsned ileyh olarak, cümlelerin yardımcı öğelerinin de tekmile adı altında bir araya getirilmesini önermiştir. Mısır Maarif Bakanlığı'nın 1938 ve 1958'de oluşturduğu nahvi kolaylaştırma komisyonlarının kararlarında İbrâhim Mustafa'nın görüşleri etkili olmuştur. 1945'te Kahire Arap Dil Kurumu'nun oluşturduğu komisyonun ve 1947'de Dil Kuralları Komisyonu'nun gayretlerine 1956'da Şam Arap Dili Komisyonu'nun çabalarının katılmasıyla Mısır, Suriye ve Irak arasında dayanışmalı olarak kolaylaştırma çalışmaları devam etmiştir. Şevki Dayf ilk defa İbn Madâ'nın *er-Red 'ale'n-nühât'*ını neşrettiğinde (Kahire 1947) eserin inceleme kısmında, ondan esinlenerek ve aynı içerikte kolaylaştırma önerilerini kapsayan uzunca bir makalesinin ardından *en-Nahvü'l-cedid*'i yazmıştır. Makalesindeki öneriler 1979'da Kahire Arap Dil Kurumu tarafından kabul edilmiştir. Şevki Dayf ile diğer bazı dilciler kaleme aldıkları eserlerde fonksiyonel grameri önermiş, dili hatadan koruma işlevi gören konuların dışındakilerin terkedilmesini istemiştir.

Arap nahvini Batı'da yazılan gramer kitaplarını örnek alarak yenileme gayretleri XX. yüzyılda Ali Abdülvâhid, İbrâhim Enîs, Temmâm Hassan, Abdurrahman Eyyüb, Mahmûd Sîrân, Tâhâ Abdülhamid Tâhâ ve Kemal Bîşr gibi Avrupa'da öğrenim görmüş dilciler tarafından sürdürülmüştür. Temmâm Hassan'ın Ferdinand de Saussure'den esinlenip dili canlı bir organizmaya benzeten yenilik önerilerini *el-Luğatü'l-Ârabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ* adlı eserinde açıklamış (Kahire 1973), eser hayli yankı uyandırmış ve eleştirilere hedef olmuştur. Bunu Afife ed-Dimaşkiyye'nin *Tecdîdü'n-nahvü'l-Ârabî*'si izlemiştir (Beirut 1976).

Arap dünyasının üniversite, fakülte, akademi ve enstitülerinde kadim nahiv mirasını neşre ve incelemeye yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Modern zamanda bilimsel amaçla yazılan ve bütün nahiv konularını içeren en kapsamlı eser Abbas Hasan'ın *en-Nahvü'l-vâfi*'sidir (I-IV, Kahire 1960). Günümüzde Arap dili ve gramerini modern yöntemlerle öğretmeyi he-

defleyen *el-‘Arabîyye li’n-nâşî’in*, *el-‘Arabîyye li’l-hayât* gibi birçok dizi hazırlanmıştır. Batı’da Silvestre de Saçy’nin *Grammaire arabe* (Paris 1810), C. P. Caspari’nin *Grammaire arabe* (Paris 1881), Laura V. Vaglieri’nin *Grammatika* (I-II, Roma 1959) gibi ders kitabı şeklinde eserler yazılmıştır. “Mu’cem, mevsûa” vb. adlar altında Emîl b. Ya’kûb, Azîze Fewâl, Muhammed Altuncî, Hasan Kutrub, Abdülganî Dakkar, Antuvân Dahdâh gibi yazarlar tarafından nahiv terimleri sözlükleri hazırlanmıştır. Ayrıca nahiv tarihine dair birçok çalışma ortaya konulmuştur. Abdülkerîm Muhammed Esed, M. Hayr el-Hulvânî, Abdülâl Sâlim Mekrem, Muhammed et-Tantâvî, Saîd el-Efgânî, Gotthelf Bergsträsser ve Goldziher’in eserleri bunlardan bazılarıdır.

Nahiv usulü alanında zikredilen İbnü’s-Serrâc’ın *el-Uşûl* adlı eseri, Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ının içerdiği temel konuları daha yalın bir üslûpla ele alan bir eser olup sanıldığından aksine nahiv usulüyle ilgili değildir. Nahiv usulüne dair Ebû’l-Kâsim ez-Zeccâcî’nin *el-İzâh fî ‘ileli’n-nahv’i*, Muhammed b. Abdullah İbnü’l-Verrâk’ın *‘ilelü’n-nahv’i* ile Süyûtî’nin *el-İktirâh*’ından sonra günümüzde M. Hayr el-Hulvânî, Şa’bân el-Ubeydî, Fuâd Hannâ Tarzî ve Georges Weil gibi yazarlar eser vermişlerdir.

Osmanlı döneminde XV. yüzyıldan itibaren Cemâleddin el-Aksarâyî, Molla Fenârî, Bedreddin el-Aynî, Ahmed Dinkuz, Musannifek, Ali Kuşçu, Muhyiddin el-Kâfiyeci, Şemseddin Sivâsî gibi âlimler nahve dair muhtasar medrese kitaplarına şerh ve hâşiyeler yazmıştır. Ancak XVI. yüzyılda Kemalpaşazâde *Esrârü’l-‘Arabîyye’yi* (*Esrârü’n-nahv*) kaleme almış, çağdaşı Birgivi’nin özgün bir tertiple âmil-mâmul-amel (‘irab) taksimine göre hazırladığı *‘Avâmil’i* ile onun şerhi mahiyetindeki *İzhârü’l-esrâr’i* telif eser olarak asırlarca medreselerde okutulmuş ve yalın üslûbu ile haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Birgivi’nin bu iki eseriyle birlikte isim-fiil-harf taksimine göre Sîbeveyhi yönteminin uzantısı mahiyetinde nahiv konularını işleyen İbnü’l-Hâcib’in *el-Kâfiye’si* medrese eğitiminde “nahiv cümlesi” olarak tanınmıştır. Şerh ve hâşiye geleneği XVI-XIX. yüzyıllarda da sürmüş, ancak XIX. yüzyılın sonlarında Mehmed Zihni Efendi’nin *el-Muktedab* (İstanbul 1303-1304) ve onun özeti olan *el-Müşezzebe* (İstanbul 1311) adlı telif eserleriyle Hacı İbrâhim Efendi’nin *Nahiv Tercümesi* adlı eseri (İstanbul 1304-1306, 1323) ve Hanbelîzâde Muhammed Şâkir’in *Temrinli ve ‘İrablı Lisân-ı Arabî: Nahiv Kısmı*

mı adlı kitabı (İstanbul 1329), Arap gramerinin Arapça eserlerle öğretilmesi geleneğinin kırılması yolunda etkili olmuş, daha sonra Arap gramerini Türk diliyle anlatan çok sayıda telif ortaya çıkmıştır, bu çizgi günümüzde de sürmektedir. XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmam-Hatip okulları ile Yüksek İslâm enstitülerinin açılması üzerine ihtiyaç duyulan okul kitapları için Bekir Topaloğlu – Hayrettin Karaman, Ahmed Ateş – Nihad M. Çetin – Tahsin Yazıcı, Mehmet Maksudoğlu gibi eğitimciler tarafından başlatılan telif süreci devam etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, “Ta’bîrü’l-rü’yâ”, 1, “İtişâm”, 35, “Tevhîd”, 51, “Enbiyâ”, 9, “Fezâ’ilü’l-Kur’ân”, 2; Hâfî b. Ahmed, *el-Manzûmetü’n-nahviyye* (nşr. Ahmed Afifî), Kahire 1416/1995, neşredenin girişi, s. 5-148; Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi’n-nahv* (nşr. Izzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1381/1961, s. 33-34, 85-86, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 7-9; Ma’mer b. Müsennâ, *Mecâzü’l-Kur’ân* (nşr. Fuat Sezgin), Kahire 1374/1954, I, 316; İbn Sellâm el-Cumahi, *Tabakâtü fuhûlî’s-su’arâ* (nşr. Mahmûd M. Şâkir), Kahire 1952, I, 12-13, 15; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, VI, 116; Câhiz, *el-Beyân ve’t-tebyîn* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1975, III, 196; İbn Kuteybe, *‘Uyûnü’l-aḥbâr*, II, 159; İbnü’l-Mu’tez, *Divân* (nşr. M. Bedî Şerîf), Kahire, ts. (Dârü’l-maârif), s. 109-111; Ebû Ya’lâ el-Mevsilî, *Müsned* (nşr. Hüseyin Selîm Esed), Dimaşk 1407/1987, XI, 436; Ebû Bekir İbnü’l-Enbârî, *İzâhu’l-uakf ve’l-ibtidâ* (nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), Dimaşk 1390/1971, I, 15, 19-23, 34-35; Ebû’l-Kâsim ez-Zeccâcî, *el-İzâh fî ‘ileli’n-nahv*, Kahire 1378, s. 89; Ebû’t-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü’n-nahviyyîn* (nşr. M. Ebû’l-Fazl İbrâhim), Kahire 1395/1975, s. 5, 12, 22-23; Sîrâfî, *Aḥbârü’n-nahviyyîne’l-Basriyyîn* (nşr. F. Krenkow), Cezayir 1936, s. 13-22, 31-32; Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn* (nşr. M. Ebû’l-Fazl İbrâhim), Kahire 1392/1973, s. 11-13, 21-22, 28, 125; İbnü’l-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 60-63, 96; İbn Cinnî, *el-Haşâ’iş* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut 1371/1952, I, 34, 41; II, 8, 256-264; İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî fihri’l-luga* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1325, s. 10-15; Hâkim, *el-Müstedrek* (Atâ), II, 477; Dâni, *el-Muḥkem fî nakti’l-meşâhif* (nşr. İzzet Hasan), Dimaşk 1407/1986, s. 4; Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân* (nşr. M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1410/1990, II, 427; Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâ’ilü’l-‘icâz* (nşr. M. Reşîd Rızâ), Beyrut 1980, s. 23; İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muḥarrerü’l-vecîz* (nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Beyrut 1413/1993, I, 40; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhretü’l-elibbâ* (nşr. M. Ebû’l-Fazl İbrâhim), Kahire 1386/1967, s. 4-12, 17-23, 55; Yâkût, *Mu’cemü’l-üdeba*’, I, 67-80; XII, 104; XVI, 147; XVII, 123; Ebû Ya’kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm* (nşr. Naîm Zerzûr), Beyrut 1403/1983, s. 75; İbnü’l-Kiftî, *İbnâhü’l-ruvât*, I, 39-40, 45-47, 51; II, 172, 375, 380-381; IV, 107; İbn Haldûn, *Mukaddime*, Beyrut 1408/1988, s. 55; Süyûtî, *el-Müzhir* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dârü ihyâi’l-kütübü’l-Arabîyye), II, 97, 396-399; a.mlf., *el-İktirâh fî ‘ilmi uşûli’n-nahv* (nşr. Ahmed Subhî Furat), İstanbul 1395/1975, s. 7, 35, 112, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 32; Cemâleddin Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî,

el-Fevâkihü’l-ceniyye, Beyrut 1417/1996, s. 9; a.mlf., *Şerhu Kitâbi’l-Hudûd fi’n-nahv* (nşr. Ramazan Ahmed ed-Demîrî), Kahire 1408/1988, s. 51-56; Sabbân, *Hâşiye*, Kahire 1305, I, 15-16; Rifâa et-Tahtâvî, *et-Tuhfetü’l-mektebiyye*, Kahire 1286, s. 3; Ahmed Emîn, *Duḥa’l-İslâm*, Beyrut 1351/1933, II, 285-293; İbrâhim Mustafa, *İhyâ’ü’n-nahv*, Kahire 1937, tür.yer.; a.mlf., “Evvellü Men vadâ’a’n-nahv”, *Mecelletü Külliyyeti’l-âdâb*, X/2, Kahire 1948, s. 69-74; T. J. de Boer, *Târîhu’l-felsefe fi’l-İslâm* (trc. M. Abdülhâdî Ebû Rîde), Tunus, ts. (ed-Dârü’t-Tünisiyye), s. 77-78; Mehdi el-Mahzûmî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî*, Bağdad 1960, s. 62-65; Şevki Dayf, *el-Medârisü’n-nahviyye*, Kahire 1968, s. 5, 11-20; Muhammed et-Tantâvî, *Neş’etü’n-nahv*, Kahire 1387/1968, s. 9-25, ayrıca bk. tür.yer.; Saîd el-Efgânî, *Min târihi’n-nahv*, Beyrut 1398/1978, s. 9-11; M. Hayr el-Hulvânî, *el-Mufaşşal fî târihi’n-nahvi’l-‘Arabî*, Beyrut 1399/1979, s. 11-58, ayrıca bk. tür.yer.; A. von Kremer, *el-Hâdretü’l-İslâmiyye* (trc. Mustafa Tâhâ Bedr), Kahire, ts., (Dârü’l-Fikri’l-Arabî) s. 89-90; M. Müncî es-Sayyâdî, *et-Tarîb ve tensîkühü*, Beyrut 1980, s. 469-510; G. Bergsträsser, *et-Tetavvürü’n-nahvi li-lugati’l-‘Arabîyye* (trc. Ramazan Abdüttewâb), Kahire 1402/1982, tür.yer.; Brockelmann, *GAL* (Ar.), II, 123, 128; a. mlf., “Arabistan (Edebiyat)”, *İA*, I, 535, 538; M. G. Carter v.dğr., *The History of Linguistics*, Amsterdam 1983, s. 195-250; Abdüssabûr Şâhin, *Eşerü’l-kirâ’ât*, Kahire 1408/1988, s. 87-181; Şa’bân Avad M. el-Ubeydî, *en-Nahvü’l-‘Arabî*, Dimaşk 1989, s. 37-192, ayrıca bk. tür.yer.; Abdülkerîm M. el-Es’ad, *Maḳâlâtün münteḥabe fî ‘ulûmi’l-luga*, Riyad 1415/1994, s. 255-291; Sâhib Ebû Cenâh, *Dirâsât fî nazariyyeti’n-nahvi’l-‘Arabî*, Amman 1419/1998, s. 7-20; G. Troupeau, *Etudes sur la grammaire et la lexicographie arabe*, Damas 2002, s. 13-21, 43-51, 85-93, 105-109; a.mlf., “Nahw”, *EL²* (İng.), VII, 914; Abdülcevâd Ramazan, “Teyisirü’n-nahv”, *ME*, XI/1 (1940), s. 301-305; İbrâhim Beyyûmî Medkûr, “Manḳuḳu Aristu ve’n-nahvü’l-‘Arabî”, *MMLA*, VII (1953), s. 338-346; H. Fleisch, “Esquisse d’un historique de la grammaire arabe”, *Arabica*, IV, Leiden 1957, s. 1-22; Enis Füreya, “Eşerü lugaiviyyi’s-Siryân fî vaz’î kavâfid”, *el-Ebhâs*, XIV/1, Beyrut 1961, s. 39-60; Ahmed Muhtâr Ömer, “Da’vetü’l-İslâh li’n-nahvi’l-‘Arabî ḳable İbn Maḳâdâ”, *ME*, XXXIX (1967), s. 515-519; Ali Ebû’l-Mekârim, “Havle’l-müşkilâti’l-menhecîyye fî mü’ellefâti’n-nahvi’t-ta’fîmî”, *Buḥûşü Külliyyeti’l-lugati’l-‘Arabîyye*, II, Mekke 1404-1405, s. 371-398; Ilse Lichtenstädter – [Nihad M. Çetin], “Nahiv”, *İA*, IX, 35-37; M. G. Carter, “Grammar”, *Encyclopædia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, I, 254-257.

İSMAIL DURMUŞ

NAHİYE

(ناحیه)

Osmanlılar’da coğrafi ve idarî bakımdan muayyen bir bölgeyi veya birimi ifade eden tabir.

Sözlükte “taraf, cihet, yöre, kenar, bölge” anlamlarına gelen *nahiye* kelimesi Osmanlı idarî sistemi içinde bazan bir yönetim ünitesini ve bölgeyi, bazan da coğrafi ba-